

наук. – К., 1997. 12. Кармазіна М.С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 1998. 13. Нова Рада. – 1917. – 10 вересня. 14. Грушевський М. Повороту нема // Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. 15. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. 1917–1918. – Т. 1. – Відень, 1921. 16. Нова Рада. – 1917. – 28 березня. 17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 1. 18. Потапенко М.В. Польський демократичний рух у Наддніпрянській Україні // Укр. іст. журн. – 2010. – № 6. – С. 98. 19. Верстюк В.Ф. Український національно-визвольний рух (березень – листопад 1917 р.) // Укр. іст. журн. – 2003. – № 3. 20. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 1. 21. Нова Рада. – 1917. – 17 вересня. 22. Третій Універсал Української Центральної Ради // Державний Центр Української Центральної Ради // Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі: ст. і мат. – Філадельфія–Київ–Вашінгтон, 1992. 23. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 82. 24. Пуріг Г. Гетьманат П. Скоропадського: між Німеччиною і Росією. – К., 2008. 25. Там само. 26. Солуха П. Договір із Москвою проти гетьмана Павла Скоропадського. – Чикаго, 1973. 27. Ідея федералізму як парадигма історичної перспективи доби Української революції 1917–1921 рр. // Укр. іст. журн. – 2010. – № 5. – С. 103–17.

УДК 94(477)''1917/1920''

М. В. Моргун, Р.Л. Лиса

Львівський державний університет внутрішніх справ

БРОНЬОВІ ЧАСТИНИ УКРАЇНСЬКИХ АРМІЙ У 1917 – 1920 РР. ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ

© Моргун М.В., Лиса Р.Л., 2012

Розглянуто історіографію броньових частин Української Центральної Ради, Української держави та Директорії у 1917–1920 рр. Проаналізовано стан дослідження історії броньових підрозділів українських Збройних сил цього періоду.

The considered historiography armoured subdivision of Ukrainka Centralna Rada, Ukrainka Derzhava and Dyrektoriya in 1917-1920. The analysed condition of the studies to histories armoured subdivisions Ukrainian armed power of this period.

Беручись до вивчення історії броньових частин у складі Збройних сил України періоду 1917–1920 рр., мусимо констатувати, що ця тема досліджена вкрай недостатньо. Досі не опубліковано жодного спеціального цілісного дослідження, присвяченого історії цього специфічного роду зброї. Здебільшого, у військово-історичних працях містяться окремі згадки щодо наявності в Збройних силах України подібних формувань та окремих епізодів участі броневих автомобілів і бронепоездів у бойових діях.

Мета роботи – проаналізувати стан дослідження броньових частин українських армій під час боротьби за державність у 1917–1920 рр.

Розпочинаючи аналіз історіографічної бази, насамперед виділимо як особливий блок праць, в яких більшою чи меншою мірою висвітлюються окремі аспекти історії українських броньових частин, комплексні дослідження з історії українського війська. Перші такі праці з'являються ще у 20–30-ті рр. XX ст. і видаються на західноукраїнських землях. До них необхідно насамперед зарахувати монографію І. Крип'якевича та Б. Гнатевича "Історія українського війська". У її третій частині – "Збройні сили сучасної доби" [1, с. 290–568] – у контексті вивчення бойового шляху українських Збройних сил 1917–1920 рр. побіжно характеризуються броньові частини часів Центральної Ради, Гетьманату та Директорії. Зокрема, згадано про наявність автопанцирного дивізіону у складі Запорозької дивізії та його участь у боях проти більшовиків у квітні 1918 р. [1, с. 414–418]. Відзначена участь імпровізованого бронепоезда у протигетьманському повстанні [1,

с. 452–453]. Доволі докладно охарактеризовано склад броньових формувань УГА [1, с. 527–528]. Поряд із цим у вказаній праці наявні деякі неточності й помилки, пов'язані з хибною ідентифікацією належності броньових частин, коли дивізіон бронеавтомобілів корпусу Січових Стрільців Дієвої армії зараховано до складу Галицької армії [1, с. 548], чи бронепοїзд „Хортиця” відзначається як належний до складу бригади УСС, до якої він ніколи не входив [1, с. 564].

Серед праць, присвячених історії окремих частин і з'єднань українського війська, відзначимо дослідження „Історія Січових Стрільців” [2]. Крім описання численних бойових епізодів за участю бронепοїздів, у ньому подані доволі докладні відомості стосовно організації та озброєння броньових частин корпусу (групи) Січових Стрільців, дивізіону бронепοїздів та авто-панцирного дивізіону [2, с. 204].

Поза усіляким сумнівом класичною є праця М. Капустянського „Похід Українських Армій на Київ-Одесу в 1919 році” [3]. У ній висвітлено хід бойових дій не тільки під час цієї наступальної операції українських військ, але й напередодні неї. Серед найцікавіших для нашого дослідження моментів відзначимо опис низки бойових епізодів за участю бронепοїздів: Проскурівської операції на початку червня 1919 р. [3, с. 96], здобуття Могилева-Подільського і Шаргорода на початку липня [3, с. 113] чи бою поблизу с. Калинівка наприкінці липня 1919 р. [3, с. 166–168]. Варто відзначити, що М. Капустянський як фаховий військовий надає великого значення бронепοїздам як засобу збройної боротьби, наприклад, однією з основних причин невдачі Проскурівської операції була, на його думку, наявність в українських військ лише одного бронепοїзда, що утруднило переслідування ворога. Підкреслює він також необхідність тісної співпраці бронепοїздів з іншими родами військ, передусім з кіннотою, здатною підтримати потяги у рейдових бойових діях. Тобто праця Капустянського містить, поряд з викладом подій, серйозний теоретичний аналіз використання бронепοїздів у боях.

Поряд із доволі об'ємними комплексними дослідженнями у 20–30-ті рр. ХХ ст. видавалось багато значно менших за обсягом, але від того не менш цікавих студій, присвячених окремим епізодам збройної боротьби. Часто подібні праці писались на основі безпосереднього досвіду автора і мають яскраве мемуарне забарвлення. До найвагоміших для цього дослідження можна зарахувати статтю Б. Монкевича, спеціально присвячену використанню бронеавтомобілів під час боїв у Києві у січні 1918 р. [4]. Автор торкається у ній різних аспектів тактики застосування бойових машин у вуличних боях, а також взаємодії з піхотою й артилерією. У його ж „Споминах з 1918 р.” наведені цікаві подробиці стосовно бойового застосування броньових формувань армії Центральної Ради навесні 1918 р., зокрема, під час Кримського походу [5]. Стаття В. Савченка про український рух в 9-й армії Румунського фронту дає змогу стверджувати, що українізаційні процеси торкались й бронеавтомобільних частин цієї армії [6].

Загалом слід відзначити, що у працях міжвоєнного періоду найповніше відображена історія збройних формувань доби Директорії. Це стосується й броньових підрозділів. Проаналізувати чи бодай згадати усі численні публікації, які так чи інакше дотичні до цієї теми, – складно, тож зупинимось на тих, які, на нашу думку, найбільш варті уваги. Бойовий шлях одного з бронепοїздів армії Директорії змальовано у багатих на особисті враження спогадах одного з членів його залоги Д. Гонти [7]. Проте цінність цих мемуарів для історика істотно знижується через відсутність здебільшого точної прив'язки до дат. Подібні вади характерні і для спогадів І. Паньківа „На панцирному потягу „Отаман Мельник”” [8]. Значно фаховіше написані інші праці, наприклад, дослідження М. Безручка „Січові стрільці в боротьбі за державність”. У ньому доволі докладно проаналізовано матеріальну частину і озброєння дивізіону бронепοїздів та автопанцирного дивізіону групи Січових Стрільців, наведено приклади бойового застосування цих частин навесні 1919 р. [9, с. 48–65]. Цьому ж періоду присвячена ґрунтовна розвідка А. Пузицького „Боротьба за доступи до Києва” [10]. У ній висвітлені операції українських бронепοїздів на Правобережжі у березні–квітні 1919 р. Особливо цікавим є докладний опис конструкції імпровізованих озброєних поїздів, що споруджувались українськими військами [9, с. 36–37]. Початковий період бойових дій армії Директорії на Лівобережжі (кінець 1918 – початок 1919 рр.) висвітлено у дослідженні В. Савченка [11]. Він, зокрема, згадує про епізоди застосування бронепοїздів та бронеавтомобілів у

боях поблизу Козачої Лопані, Броварів та на Харківському напрямі, наводить деякі дані про кількісний склад броньових частин армії Директорії.

Заслуговують на увагу відомості стосовно спорудження і використання імпровізованих бронепоездів наприкінці 1918 – на початку 1919 рр., наведені у нарисі В. Проходи з історії Сірожупанної дивізії [12]. Своєю чергою, питання використання імпровізованих бронеавтомобілів в армії Директорії побіжно розглянуто у статті О. Вишнівського „До історії Синіх і Залізних” [13]. Про участь бронеавтомобілів у протигетьманському повстанні, згадує у своєму дослідженні "З боротьби українського народу за свою незалежність" П. Єрошевич [14].

Завершальний період визвольних змагань (жовтень–листопад 1920 р.) відображено у статті Б. Шандрука "Українська армія в боротьбі з Московщиною (18 жовтня – 21 листопада 1920 р.)" [15]. У ній, зокрема, згадано про останні бойові операції бронепоездів Дієвої армії з підтримки українських військ та союзної російської армії генерала Перемикіна. Цей же період висвітлено і в одній з праць О. Удовиченка " Від Дністра до лінії перемирря і відворот за Збруч" [16]. Вказані статті доповнюють одна другу, однак у них простежуються деякі розбіжності стосовно кількісного складу українських броньових формувань. Заслугове на увагу й стаття С. Шрамченка "Українська морська піхота", в якій згадується про укомплектування одного з бронепоездів військовими моряками [17].

У період після Другої світової війни дослідження з історії українського війська проводились виключно за кордоном. Серед праць, виданих у цей час, відзначимо книгу О. Удовиченка "Україна у війні за державність" [18]. У ній автор досліджує бойовий шлях українських Збройних сил у 1917–1920 рр., зосереджуючи головну увагу на періоді Директорії (1919–1920 рр.). Однак про броньові формування у книзі є лише окремі згадки, наприклад: про наявність бронеавтомобільних частин у Збройних силах Центральної Ради [18, с. 35], про кількісний склад бронеавтомобілів і бронепоездів у Дієвій армії Директорії в серпні 1919 р. [18, с. 117] чи про участь бронепоездів в останніх боях українського війська у листопаді 1920 р. [18, с. 186].

На безумовну увагу заслугове творча спадщина Л. Шанковського. Вперше видане 1974 р. його дослідження "Українська Галицька армія" містить невеликий розділ, присвячений організації броньових формувань УГА [19, с. 292–294]. Крім того, Л. Шанковський доволі докладно характеризує бойовий склад об'єднаних українських армій в поході на Київ–Одесу у серпні 1919 р., наводячи дані про наявні бронепоезди й бронеавтомобілі та характеризуючи їхній розподіл за з'єднаннями українського війська [19, с. 222–229]. Інша ж праця Л. Шанковського „Українська армія в боротьбі за державність” [20] має значно меншу наукову вартість, а деякі наведені у ній дані стосовно броньових частин інакше як фантастичними не назвеш, наприклад, згадка про формування в часи гетьманату Сердюцького автопанцирного дивізіону у складі 64-х бойових машин [20, с. 51].

Деякі відомості стосовно використання бронепоездів містить історико-мемуарна праця Р. Дашкевича, присвячена артилерії Січових Стрільців [21]. У 1959 р. були видані спогади П. Шандрука „Сили доблесті” [22]. У цій праці містяться цікаві дані стосовно участі броньових частин у Кримському рейді частин Армії УНР у квітні 1918 р. Із менш об'ємних публікацій повоєнного періоду слід згадати статтю М. Бутовича, де говориться про використання імпровізованих бронепоездів з'єднаннями Дієвої армії Директорії [23]. У статті Л. Токайла розповідається про участь бронепоезда „Запорожець” в останніх боях проти більшовиків восени 1920 р. [24].

За радянських часів жодних досліджень українських Збройних сил періоду 1917–1920 рр. загалом і броньових формувань зокрема, з ідеологічних причин, не здійснювалось. Однак у багатьох публікаціях мемуарного характеру містяться деякі подробиці, що стосуються бойового використання броньових засобів протиборствуючими сторонами у ході боротьби за владу у різних регіонах і містах України наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. Зокрема, в статті Г. Ачканова згадується про використання бронеавтомобілів і бронепоездів під час боїв в Одесі [26], в публікаціях А. Новікова [26] та М. Патлаха [27] – відповідно в Катеринославі та Києві. Відзначимо і вкрай заідеологізовану працю І. Кичія, в якій міститься деяка інформація стосовно впливів більшовиків у бронеавтомобільних частинах Південно-Західного фронту у 1917 р. [28].

Окрему групу становлять дисертаційні дослідження, дотичні до теми нашої роботи. Аналізуючи їх, можемо умовно поділити цей масив на кілька груп. До першої належать дисертації, присвячені загальним військово-політичним питанням. Їх автори, розглядаючи проблеми вироб-

лення військової політики та розбудови армії українськими урядами, здебільшого залишають поза увагою питання структури та організації броньових частин. Проте ці роботи дають змогу повніше зрозуміти усю складність військово-політичної обстановки, в якій відбувалось створення й розбудова українських броньових частин. До цієї групи зарахуємо, зокрема, роботу В. Голубка, присвячену Збройним силам доби Центральної Ради, та дослідження М. Яцюка, в якому проаналізовано військово-політичну діяльність Директорії УНР.

Друга група робіт аналізує бойові дії у різні періоди визвольних змагань. Їх автори висвітлюють участь бронепоездів та бронеавтомобілів у бойових діях, але роблять це епізодично, не відтворюючи цілісної картини бойового застосування броньових засобів. До них необхідно зарахувати дослідження М. Литвина про українсько-польську війну, О. Левченка та О. Чіхрадзе, присвячені бойовим діям армії Директорії УНР проти більшовиків, М. Ковальчука, де розглядається війна УНР із Збройними силами півдня Росії, П. Слюсаренка, у якому проаналізовано бойові дії армії Директорії УНР на останньому етапі боротьби за державність. Ж. Мина у своєму дослідженні зробила спробу узагальнити досвід військового будівництва за увесь період Директорії УНР.

І нарешті, третю групу дисертаційних досліджень становлять роботи, присвячені військовому будівництву у певних регіонах. У них поряд з проблемами загальної організації армії, розглядаються й питання розбудови броньових частин. Як приклад, можна навести дослідження В. Пархоменка, в якому розглянуто розбудову військових структур на півдні України за часів Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського та Директорії УНР. У роботі А. Папакіна досліджено створення польських військових формувань в Україні, у складі яких були й броньові частини.

Оскільки історія броньових формувань в українських Збройних силах періоду 1917–1920 рр. ще далеко не повністю висвітлена в опублікованих монографічних та інших наукових дослідженнях, то для її поглибленої розробки довелось звернутись до архівних матеріалів. Джерельну базу цієї праці становлять матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України. Передусім зверталась увага на фонди центральних та регіональних (окружних) органів військового управління, а також на фонди деяких частин. Скажімо, вивчаючи період Центральної Ради, вагомі факти стосовно структур управління технічними (зокрема й броньовими) частинами були виявлені в матеріалах фонду 1115 „Українська Центральна Рада”. Фонд 1705 „Штаб Одеського військового округу” містить документи, які дають змогу дослідити процеси українізації в броньових частинах вказаного округу. У фонді 4585 „Військові частини армії УНР (періоду Української Центральної Ради)” містяться деякі дані стосовно особового складу бронепоездів. Найсистематизованіша інформація стосовно броньових частин армії Центральної Ради знаходиться у фонді 1076 „Генеральне секретарство по справах військових”. Тут міститься перелік бронеавтомобільних частин колишньої російської армії, що увійшли до складу Армії УНР, є дані стосовно їх командного складу. Докладно висвітлена організаційно-штатна структура корпусних автопанцирних дивізіонів та навчальної панцирної батареї. Наведені дані стосовно планів формування залізничної бригади, як бази для розгортання бронепоездів.

Досліджуючи броньові частини Армії Української держави доби гетьмана П. Скоропадського, вивчався фонд 1074 „Міністерство військових справ Української Держави”. У ньому містяться, зокрема, доповідь начальника Генштабу про стан армії, а також штати гетьманських військових частин. Завдяки цим документам вдалось доволі точно відтворити організаційно-штатну структуру броньових частин, зокрема, автопанцирних дивізіонів (батареї) та навчально-кадрового панцирного потяга. У фонді 1077 „Головне управління Генерального Штабу армії Української Держави” містяться цікаві матеріали стосовно однієї з незвичайних частин, історія якої почалась ще за часів Центральної Ради, – панцирної колони отамана Овчаренка. Низка документів, що стосуються гетьманського періоду, знаходиться у фонді 1078 „Головне управління Генерального Штабу УНР”. Тут міститься об’ємне службове листування командирів броньових частин із командуванням, з якого можна зробити певні висновки щодо стану речей у цих частинах у період Гетьманату. Особливий інтерес становить лист військового міністра, в якому докладно охарактеризовано стан бойової техніки бронеавтомобільних дивізіонів. Цікавими є також звіти про бойові операції бронеавтомобілів під час придушення селянських виступів влітку 1918 р., а також доповіді

командирів дивізіонів, які свідчать про протидію окупаційних німецьких і австро-угорських властей заходам з укомплектування броньових частин і приведення їх до бойової готовності, про труднощі з ремонтом бронепоездів тощо.

Отже, можемо констатувати, що проблеми історії українських армій періоду 1917–1920 рр. та їхня участь у бойових діях розглядаються у наукових дослідженнях та мемуарній літературі. Однак питання історії броньових частин у переважній більшості проаналізованих публікацій висвітлюються лише фрагментарно та епізодично. Проте використання матеріалів цих досліджень у поєднанні з матеріалами архівних фондів та опублікованими документами допоможе відтворити повну і цілісну картину становлення і розвитку броньових частин в арміях доби Центральної Ради, Української Держави доби гетьмана П. Скоропадського, Директорії УНР та ЗУНР, дослідити їх озброєння, організаційну структуру й участь у бойових діях. Слід також відзначити, що це історіографічне дослідження проблеми далеко не вичерпане. Подальшого вивчення потребує великий масив архівних матеріалів.

1. Крип'якевич І. Історія українського війська / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич. – Львів: Видавництво Івана Тиктора, 1936. – 574 с. 2. Історія січових стрільців: воєнно-історичний нарис. – К.: Україна, 1992. – 347 с. 3. Капустянський М. Похід Українських Армій на Київ–Одесу в 1919 році // у кн.: Україна. 1919 рік / упор. Я. Тинченко. – К.: Темпора, 2004. – 558 с. 4. Монкевич Б. Деяко про співпрацю панцирних авт під час оборони Києва в січні 1918 р. / Б. Монкевич // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1931. – Ч. 6. – С. 10–16. 5. Монкевич Б. Спомини з 1918 р. / Б. Монкевич – Львів: Добра книжка, 1928. – 208 с. 6. Савченко В. Український рух у ІХ російській армії / В. Савченко // За державність. – Зб. 8. – Варшава, 1938. – С. 81–85. 7. Гонта Д. На панцирнику „Хортиця” / Д. Гонта // Військово-історичний альманах. – Ч. 1(10) – К., 2005. – С. 71–91. 8. Паньків І. На панцирному потягу „Отаман Мельник” / І. Паньків – Вінніпег: Новий шлях, 1954. – 54 с. 9. Безручко М. Січові стрільці в боротьбі за державність / М. Безручко // За державність. – Зб. 2. – Каліш, 1930. – С. 47–72. 10. Пузицький А. Боротьба за доступи до Києва / А. Пузицький // За державність. – Зб. 6. – Каліш, 1936. – С. 13–64; Зб. 7. – Варшава, 1937. – С. 9–56. 11. Савченко В. Нарис боротьби війська УНР на Лівобережжі наприкінці 1918 та на початку 1919 рр. / В. Савченко // За державність. – Зб. 6. – Каліш, 1936. – С. 119–154. 12. Прохода В. Записки до історії Сірих (сірожупанників) / В. Прохода // За державність. – Зб. 1. – Каліш, 1935. – С. 75–127. 13. Вишнівський О. До історії Синіх і Залізних (Зі спогадів командира 7-го Синього полку) / О. Вишнівський // За державність. – Зб. 7. – Варшава, 1937. – С. 68–101. 14. Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою незалежність / П. Єрошевич // За державність – Зб. 8. – Варшава, 1938. – С. 9–65. 15. Шандрук П. Українська армія в боротьбі з Московщиною (18 жовтня – 21 листопада 1920 р.) / П. Шандрук // За державність. – Зб. 4. – Каліш, 1935. – С. 201–236. 16. Удовиченко О. Від Дністра до лінії перемир'я і відворот за Збруч. Бойові чини правої групи армії УНР (15 вересня – 21 листопада 1920 р.) / О. Удовиченко // За державність. – Зб. 6. – Каліш, 1936. – С. 77–109. 17. Шрамченко С. Українська морська піхота / С. Шрамченко // Літопис Червоної калини. – 1992. – Ч. 8–9. – С. 41–43. 18. Удовиченко О. Україна у війні за державність / О. Удовиченко – К.: Україна, 1995. – 206 с. 19. Шанковський Л. Українська Галицька армія: Воєнно-історична студія / Л. Шанковський – Львів: НТШ, 1999. – 396 с. 20. Шанковський Л. Українська Армія в боротьбі за державність / Л. Шанковський. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1958. – 317 с. 21. Дашкевич Р. Артилерія січових стрільців в боротьбі за Золоті київські ворота / Р. Дашкевич. – Нью-Йорк: Червона калина, 1965. – 208 с. 22. Шандрук П. Сили доблесті / П. Шандрук. – К.: Вища шк., 1999. – 238 с. 23. Бутович М. Формування Сірої дивізії у Володимирі-Волинському / М. Бутович // За державність. – Ч. 11. – 1966. – С. 18–41. 24. Токайло Л. Броневик „Запорожець” / Л. Токайло // За державність. – Зб. 11. – Торонто, 1966. – С. 185–189. 25. Ачканов Г. З спогадів про Лютневу і Жовтневу революції в Одесі / Г. Ачканов // У дні Жовтня. – К.: Політвидав, 1987. – С. 399–412. 26. Новіков А. Катеринославський Жовтень / А. Новіков // У дні Жовтня. – К.: Політвидав, 1987. – С. 260–269. 27. Патлах М. Київ у січні 1918 року / М. Патлах // У дні Жовтня. – К.: Політвидав, 1987. – С. 88–97. 28. Кичий І.В. Борьба за власть Советов на Правобережной Украине / И.В. Кичий – К.: Вища шк., 1986. – 150 с.